

MONOSTORI IMRE

A „zsidókérdés”-ről – többféleképpen

MEGJEGYZÉSEK (ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK) HÁROM KÖNYVHÖZ

1922 végén majd 1993 tavaszán három könyv is megjelent Magyarországon, melyeknek témája a magyar zsidóság; illetőleg a „zsidókérdés” különböző aspektusa, leginkább persze az antiszemitizmus kérdése. Jó okunk van arra, hogy ebben az összefüggésrendszerben idézőjelbe tegyük a *zsidókérdés* kifejezést, fogalmat, minthogy egyik könyv esetében sem egészen (vagy egyáltalán nem) erről van szó. A szóban forgó kötetek egyike ugyanis komoly és higgadt, tárgyilagos hangvételű *történeti* munka; a másik viszont célzatos és tudománytalan, a napi politizálás szintjére süllyedő sugalmazás, a harmadik az előzőnek némi korrekciós kísérlete.

Gonda László kitűnő könyve – és tulajdonképpen az első is e tárgy időbeli határait tekintve – a magyarországi zsidóság történetét mutatja be 1945-ig (számos remek függelékkel kiegészítve); a Karsai László önkényes válogatásában napvilágot látott szöveggyűjtemények viszont – különösen a *Kirekesztők* – alig leplezetten politikai érdekeket szolgálnak, ennyiben tehát e műveknek sem a ténylegesen létezett zsidókérdés az elsődleges lény.

Lássuk tehát e három könyv legfontosabb tanulságait.

I.

Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945

Az Izraelben élt Gonda László a 80-as évek elején fejezte be fő művét, amely először – lényegesen bővebb változatban – héber nyelven jelent meg. A magyar változat tömörebb, időben is korlátozott; fő jellegzetességét azonban természetesen megőrizte: elsősorban a magyarországi zsidóság politikai-jogi helyzetére koncentrált, s csak érintőlegesen szól a demográfiai, műveltségbeli s általában a szociológia eszközével vizsgálható aspektusokról. Nem teljes, nem az összes történeti kérdésre kiterjedő tehát Gonda László műve; mégis: rendkívül fontos könyv, nagyban hozzásegíthet ahhoz, hogy a magyarországi zsidóság helyzetét és konfliktusait, s egyáltalán a zsidó–nem zsidó viszonyt történelmi, jogi, gazdasági és szociálpszichológiai tények ismeretében próbáljuk értelmezni – és megérteni.

A könyv első néhány lapja a középkori magyar közjogi viszonyokat vázolja fel nagyon röviden (az 1526-ig tartó részt eredetileg Scheiber Sándor írta volna meg). A középkor századainak legnagyobb tanulsága az, hogy – szemben a nyugat- és dél-európai tendenciákkal – a magyarországi zsidóság viszonylag békességben él és tevékenykedik. Persze, azokon a kereteken belül, amelyeket a nyugati szokások és minták, s legfőképpen az egyházi zsinatok és pápai rendelkezések nyomán a mindenkori magyar királyok előírtak a számukra. Számos vonatkozásban teljesen szabadok voltak (sőt időnként – és időről időre – kiváltságokkal is rendelkeztek); más tekintetben vi-

szont (pl. a lakhatás, az ingatlanszerzés, a polgári és vallási jogok számos területén) erőteljes korlátozást, ill. tiltást kellett elviselniük. A királyi hatalom a zsidókat érintő intézkedés tekintetében ugyanis alapvetően mindig két szempontot – néha egymásnak ellentmondó szempontokat – igyekezett összehangolni. Egyrészt a saját hatalmi érdekeit (amely ebben a területben egyet jelentett gazdasági érdekével, a kincstár helyzetével); másfelől a minden keresztény uralkodóra formálisan kötelező erejű pápai korlátozó rendelkezéseket. (Amelyeket gyakran csak kihirdettek ugyan, de teljesítésüket nem ellenőrizték, sőt nem ritkán önmaguk sem tartották be.)

IV. Béla király – mivel az ország újjáépítésében nagy szüksége volt a főképpen pénzügyletekkel és kereskedéssel foglalkozó zsidókra – 1251-ben kiváltságlevéllel jutalmazta a hazai zsidókat. Mit is jelentett ez a gyakorlatban? Legfőbb értéke az volt, hogy a zsidóságot közvetlen királyi védelem alá helyezte, s a keresztényekkel azonos kereskedelmi jogokat biztosított a számukra. Továbbá lehetővé tette, hogy az egymás közti peres ügyekben zsidó bíró, a keresztényekkel szembeniekben pedig vegyes bíróság döntsön. Nagyon jelentős intézkedés volt ez – híre is ment, s vonzotta is ide a máshol üldözött zsidóságot –, ám érvényességi körét – mint a legtöbb középkori törvénynek – mindig az egymást követő uralkodók érdekei, kapcsolatai, sajátos politikai megfontolásai szabták meg. A IV. Béla által kiadott kiváltságlevél – igaz, egy évszázaddal később – természetesen nem befolyásolta Anjou Lajos királyunkat abban, hogy – mint a Szentszék megbízottja – az áttérni nem akaró hazai zsidóságot egyszerűen kiűzze az országból.

S jöllehet, IV. Béla eme rendelete nem vesztette érvényét a 14–15. században sem, a zsidóság örök ellenfelei, a városi polgárok nem engedelmeskedtek neki; mindenáron igyekeztek megakadályozni legfőbb konkurenseik, a zsidó kereskedők, iparosok és pénzügyletekkel foglalkozó hitsorsosaik ténykedését (miközben nem ritkán ők maguk is zsidó kölcsönöket vettek igénybe). Érdeklükben állott tehát a zsidók gazdasági erejének a korlátozása, sőt megtörése.

S ahogy gyengül a központi hatalom, úgy romlik a zsidóság helyzete is: nagyon is racionális okok, összefüggések magyarázzák tehát a magyarországi zsidóság helyzetének, sorsának hullámzóan változó alakulását. A központi királyi hatalom végleges le hanyatlása, a mohácsi vész időszakára Magyarország megszűnt az európai zsidóság számára (és szempontjából) viszonylag békés terület lenni, sőt itt is megsokasodtak az üldözések, a vérvádak, s föl-föllobbantak a zsidókat megégető máglyák is. (Tegyük persze hozzá mindehhez: a jogtalanság, az üldöztetés, sőt a máglyahalál nem csak zsidókat ért el: a feudális hatalmi viszonyokból következően nem csak őket – vagy legalábbis egy részüket – sújtották a pária-létből következő megtorlások.) A 16. században nem sok jó várt az itt élő zsidókra: a királyi Magyarország több városából űzték ki őket azon egyszerű megfontolásból, hogy a városi polgárok így nemcsak a zsidó konkurenciától szabadulnak meg, hanem a zsidókkal szembeni adósságaiktól is.

Erdélyben viszont – Bethlen Gábor idejében – fénykorát élte a honi zsidóság. A nagy fejedelem kiváltságlevele oly mértékben kedvezett a zsidó kereskedőknek, hogy azok már-már monopolizálták például Gyulafehérvár teljes kereskedelmét. Rendeletben kellett megtiltani az előre, nagy tételekben történő felvásárlásaikat.

S ebben a szankcióban tisztán tetten érhető a korabeli – de talán nem történelmietlen metódus, ha általánosítunk – az *alapvető konfliktus* fő oka a zsidóság és a nem zsidóság egyes rétegei között. Mert bár nyilvánvaló az a mindennapi tapasztalat, hogy a zsidó ember sok megnyilvánulásában (öltözködésében, nyelvében, vallásában, szo-

kásaiban, kultúrájában stb.) ténylegesen *idegen* volt, a meghatározó, az alapvető konfliktusforrás nem zsidó részről (végig a magyar történelem évszázadai során): a gazdasági versenyhelyzet, a veszedelmes konkurencia léte, illetve a fölülkerekedés vágya volt. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy nem a központi, de nem is a földesúri hatalom a magyar zsidóság fő ellenfele, nem ritkán ellensége, hanem az egyes *városközösségek*, főként a szabad királyi városok iparos és kereskedő polgárai. A zsidóellenes megnyilvánulások néha esetleg misztikus, mitizált megjelenési formái (pl. vérvád) mögött is végső soron racionális gazdasági ok húzódik meg: a rendkívül ügyes és tapasztalt, többnyire művelt és tehetséges zsidó rétegek óriási kihívást jelentenek az itt élő német és egyéb eredetű, valamint a gyenge magyar városi polgári rétegek számára.

Arról nincsenek ismétlődő leírások vagy adatok Gonda László könyvében, hogy a magyarországi zsidóság *szakmai* életvitele mennyiben s mely pontokon volt vagy lehetett valóban irritáló és szankcionálható a nem zsidó városi polgárok számára. A szerző ugyan nem hivatkozik Marxra, ám mégsem haszontalan, ha felidézzük az ő híres-hírhedt képletét, amelybe az úgynevezett *zsidókérdés* (most idézőjel nélkül) lényegét próbálta belesűriteni. Marx úgy látta, hogy a *zsidó szellem* lényege az *üzérkedés*; s abban a pillanatban, amikor ennek feltételei megszűnnek, „a zsidó létezése lehetetlenné vált, mert elveszti sajátos öntudatának tartalmát [...]”. Majd így folytatja: „A zsidóság emancipációja nem egyéb a társadalomnak a zsidó szellem alól való emancipálódásánál.” (L.: *A zsidókérdés*. Bp. 1934, Phönix. 64. l.) Marx képlete látványosan egyszerű; mindazonáltal nagyon is jól érzékelteti a konfliktus első számú okát: a kalmár szellem egyébként *magától értetődően és törvénytörően* működő és mind erősebben működni akaró hatóerejét.

A politikai antiszemitizmus újabb kori megjelenése előtti időszakban – a vallási rítusok motivációit és a spontán idegengyűlölet működését most figyelmen kívül hagyva – a zsidóellenesség tehát eredendően és *elsősorban* támadva védekező konkurenciaharc, azaz nem faji gyökerű, *nem antiszemitizmus*. Majd csak akkor válik faji alapon szerveződő szociálpszichológiai tényezővé, amikor a piac, a gazdaság spontán törvényei nem bizonyulnak elégséges játéktérnek, ill. eszköznek a nem zsidó „birtokon belüli” rétegek számára ahhoz, hogy lefékezzék, hogy megállítsák a (zsidó) konkurencia előrenyomulását, hogy elhárítsák a „zsidó térfoglalás” vélt vagy valódi veszélyeit. *Ekkor* kapcsolódnak össze a gazdasági eredetű motívumok a zsidóval mint fajjal, mint vallással, mint idegennel stb. kapcsolatos előítéletek bonyolult láncolatával, hogy mintegy rendkívüli eszköztár-kibővítésként a hétköznapi egyszerű gazdasági (később politikai) *érdek* immáron kibogozhatatlan szövevényt alkosson a zsidókról kialakult irracionálissá (éppen ezért nagyon is hihetővé) szublimálódott torzképek tömegével.

A 18. század a magyarországi zsidóság létszámának a *megnyolcszorozódását* hozta: a bevándorlás nagy mértéket öltött. És most már nemcsak nyugatról, hanem Lengyelországból is megindult a tömeges bevándorlás. II. József türelmi politikája megnyitja a zsidók előtt a szabad királyi városokat, s bizonyos feltételek mellett földet is bérelhetnek, ipart is űzhetnek. A század vége felé, majd különösen a napóleoni háborúk idején a mezőgazdasági konjunktúra körülményei kezdték megérlelni a főként kereskedelemmel és pénzügyletekkel foglalkozó zsidó rétegek és a földbirtokosság gazdasági érdekközösségének szükségességét. Másfelől: a társadalmilag mindjobban beépülni akaró zsidóság jelentős részében kialakultak a belső – főként vallási – reform szükségességét fölismerő és ezt a gyakorlatban is megvalósítani kívánó modern gondolkodású értelmiségi erők. Hiszen Magyarországon – írja Gonda László – a „kultúra közösségén

alapuló nemzetfejlődés, amely bizonyos szakaszán az állam–nemzet létrehozására való törekvést is megfogalmazott, a zsidóság számára sajátos utat mutatott: a polgári jogok elnyerését összekapcsolta a zsidóság asszimilációjával, az emancipáció feltételül a nemzettel mint kulturális közösséggel való azonosulást szabta." A reformkorban a liberális nemesi ellenzék a zsidóság emancipációjának legfőbb képviselője, végső soron azonban az emancipációnak a feltételeként a minél teljesebb beolvadást, az asszimilációt szabta. Ilyen körülmények között a zsidóság teljes társadalmi-jogi emancipációját a reformkor nem tudta megoldani (az 1840-es törvény és az 1860-as rendelet csak részkérdéseket szabályozott); a döntő fordulatot, az egyenjogúsági törvény mellett a zsidó *vallást* is befogadó törvény megszületését csak a kiegyezés utáni rohamos *polgárosodási* folyamat hozhatta meg. Mindeközben a zsidóságon belül is rendkívüli élességgel vetődnek föl a vallási reform és a magyarosodás kérdései. Egyletek alakulnak, lapok jelennek meg, amelyek az asszimiláció fontossága és szükségessége mellett foglalnak állást.

Az 1867-es emancipációs törvény mindössze két mondatból áll, jelentősége viszont óriási: a magyar polgári fejlődés, a megszülető modern magyar gazdaság kikényszerítette a polgári és politikai jogegyenlőséget a magyarországi zsidóság tekintetében, s ezzel mintegy *lehetővé* is tette a polgári, kapitalista viszonyok rohamosan gyors megerősödését is. Az emancipációs törvényt követően azonban a magyar zsidó értelmiség belső vitái oda vezetnek, hogy vallási és *szervezeti* vonatkozásban is három részre szakadnak: a modern szellemű (neológ); a konzervatív (ortodox) és egy harmadik, egyik irányzathoz sem csatlakozó csoportra.

*

A magyarországi zsidóság történetének Gonda László által markánsan és ökonomikusan megrajzolt vázlata is világossá teszi, hogy a zsidókérdés történeti összefüggéseinek a mélyén mindig is gazdasági és egzisztenciális, később hatalmi-politikai érdekek húzódtak meg (mind a zsidóság, mind pedig a befogadó ország hatalmi tényezőinek a részéről); illetőleg, hogy – ebből következően – az antiszemitizmus megjelenése szorosán összefügg az adott ország gazdaságának, közjogi helyzetének és politikai elitjének stabilizációs feltételeivel, helyzete szilárdságának állapotával.

A modern politikai antiszemitizmus megjelenése a 19. század utolsó harmadában (Istóczy-féle antiszemita párt, Tiszaeszlár stb.) – például – éppen úgy a gazdasági és társadalmi válsághelyzet következménye, mint – például – az 1920-as „*numerus clausus*” törvény; nem is szólva a harmincas évek végének és a negyvenes évek elejének nyílt parlamenti és kormányzati szintre emelt zsidóellenes törvényeiről. És az ellenpélda ugyanezt a törvényszerűséget mutatja: az 1895-ös recepciós törvény (amely az izraelita felekezetet az ország történelmi felekezeteinek a sorába emelte) annak a késő liberális magabiztos és toleráns magyar századvégnek a terméke és eredménye, amely a millennium áhítatában és a gazdasági progresszivitás talaján őszintén akarta és lehetővé is tette, hogy a magyarországi zsidóság úgy asszimilálódjék, hogy *ne kelljen feladnia* zsidó identitásának egyik legfontosabb elemét, s önmaga, külön-külön mint egyén dönthesse el, hogy az asszimiláció mely „fokozata” szerint kíván élni.

Miként az is szükségszerűen következik a fentiekből, hogy az asszimiláció felgyorsuló folyamatára, illetőleg a politikai antiszemitizmusra válaszul, ellenreakcióként kialakul a magyarországi cionizmus, amely nem más, mint a *zsidó nacionalizmus*.

Ugyancsak a fenti paradigma érvényességét mutatja a magyar századforduló váltsága: a liberalizmus alkonya, a kiegyezés eredményeinek a megrendülése, az agrárius

ideológia előtérbe nyomulása. A zsidókérdés ekkor már nem az emancipáció, a beilleszkedés és az asszimiláció kérdéseként, hanem „zsidó térfoglalás”-ként merül fel. „A fogalom azt a vélekedést fejezte ki – írja Gonda –, hogy a gazdaság és a szellemi élet kulcsfontosságú ágazataiban érzékelhető aránylagos zsidó többség valamiféle faji hódítás eredménye, hogy ezek a pozíciók korábban a »magyarság« kezében voltak, de a zsidók elverték tőlük.” A valóságos helyzet viszont az volt – és ezt már számos történeti szaktanulmány is bizonyította –, hogy eme gazdasági és szellemi (kulcs)pozíciók a *szabad* verseny során kerültek zsidó kézbe vagy zsidó befolyás alá; minthogy a tradicionális eredetű nem zsidó magyar középrétegek nagy része (természetesen történelmi és nem egyéni okok miatt) képtelen volt ezen szabad (tehát nem állami) pályák befutására. A kereskedelem, a bankvilág, számos iparágban és még több szabad értelmiségi foglalkozási ágban kétségkívül túltengett a zsidó reprezentáció a lakossági számarányukhoz képest. Ezek tehát – számos megbízható statisztika tanúságai szerint – tények (amelyeken csak a türelmetlen antiszemitizmus kívánt változtatni). Hiszen az mégsem volt elvárható a tehetséges és feltörekvő zsidó iparos, kereskedő, bankár és szabad értelmiségi rétegektől, hogy valamiféle udvariassági kódex szerint a kapitalizmus szabad- (vagy félszabad) versenye közepette a nem zsidó magyarokkal szemben megelégedjenek a szerényebb „helyezésekkel”, pozíciókkal, a második vonalbeli helyzettel.

Sőt – emeli ki Gonda László is – a liberalizmus leáldozása után a hazai zsidóság középrétegei szembefordulnak az asszimilációt nehezítő központi törekvésekkel. A magyar *nemzeti* követelésekkel a cionizmus eszmerendszerét fordítják szembe, a korlátozott konzervatív *polgári* lehetőségek helyett pedig tágasabb lehetőségeket kívánnak. Ezeket egyrészt a polgári *radikalizmusban*, másrészt a *munkásmozgalomban*; tehát a magyar kapitalizmus fennálló formájának gyökeres reformjában (ill. megdöntésében) látják és keresik. (Egyszersmind látványosan cáfolva is azt a közkeletű hiedelmet, hogy a „zsidók” mindig mindenütt összefognak, egyet akarnak, egy követ fújnak stb.)

A valódi eszmetörténeti probléma tehát *nemcsak önmagában* a „zsidó térfoglalásban” keresendő (ennek természetesen megvoltak a maga társadalmi, szociológiai, szociálpszichológiai, gazdasági stb. következményei); hanem e mindenkori „térfoglalás” gazdasági szellemi és egyetemleges természetű hasznossága, *értékei*; progresszív voltában avagy egyetemlegesen is káros, romboló hatásában.

Csak két közismert példapárhuzamát idézünk fel ennek illusztrálására. Az egyik kultúrtörténeti, a másik politikátörténeti. Amennyire például nyilvánvalóan nagy jelentőségű és semmi mással nem pótolható fejleménye volt a magyar irodalomtörténetnek a zsidó értelmiségi elit egy részének bábáskodása a *Nyugat* körül, oly kétes értékű volt *egy másik* réteg agresszív részvétele például a pesti bulvársajtó elburjánztatásában; abban – miként azt Szekfű Gyula megjegyezte –, hogy „vidéki hetivásárookra tojást-vaját kosárban hordó fejkendő parasztszasszonyok piac végeztével a könyvesboltba a Színházi Életért és Érdekes Újságért kezdtek benyitni.” (Sz. Gy.: *Három Nemzedék és ami utána következik*. Bp. [1934] K. M. Egyetemi Nyomda. 344. l.) A másik példapárhuzam úgyszintén közismert. A magyar munkásmozgalom két pártjának számos meghatározó személyisége volt zsidó származású. A *szociáldemokrata* elit – élén Mónus Illéssel – képes volt föllismerni a magyar társadalom valóságos problémáit és a nemzeti tradíciókra is figyelő megoldási programot kidolgozni; ezzel szemben a *kommunista* eszme és mozgalom – élén Kun Bélával – az 1919-es szörnyű kaland után *mindvégig* kártékony szerepet játszott itthon is, máshol is a világban.

Mindkét példánkból kitűnik tehát, hogy a zsidókérdés, mint minden mérlegelhető „kérdés”, ebben a vetületben voltaképpen *értékválasztási* kérdés; megnyilvánulási formáiban nem a zsidó eredet vagy képviselő a lényeges és elsődleges, hanem egyedül a produktum, a felmutatott teljesítmény értéke, minősége. Egyetemes mércével mért értéke – vagy értéktelensége, netán káros vagy ártó hatása. És ez utóbbiakról éppen olyan nyíltsággal kell beszélnünk, mint a pozitív előjelű ellenpéldákról.

Az antiszemita gondolkodás lényege éppen abban ragadható meg – többek között –, hogy *valamennyi* zsidó megnyilvánulást eleve rossznak, ártalmasnak, kártékonynak, veszedelmesnek minősít, függetlenül annak történelmi-társadalmi stb. összefüggéseitől, és – legfőképpen – függetlenül annak valódi tartalmától. Ámde az a követelmény is torz szemléletre vall, amelyik mintegy megtiltaná bárminemű zsidó megnyilvánulás bárminemű bírálását, illetőleg *eleve* antiszemitanak minősít minden rájuk vonatkozó kritikát – függetlenül a konkrét esetek vizsgálatától. Ezzel ugyanis azt a hamis látszatot kelti, hogy a zsidók általában tévedhetetlenek és hibátlanok, vagy pedig azt, hogy valamely ismeretlen ok miatt kívül esnek a társadalmi vagy egyéni bírálhatóság és számonkérhetőség körein.

A 20. század elejére a zsidókérdés Magyarországon a megszorodott ütközési felületek és a kibővült argumentumok következtében komplikáltabbá és feszültebbé vált. A gazdasági és egzisztenciális ütközési pontok mellé kialakultak a zsidó értelmiségi elit által megfogalmazott és képviselt természetes igények a magyar szellemi és politikai életben való részvételre. *Miközben* maga a zsidó értelmiség is számos, árnyalatokban vagy lényegében is különböző (ideológiai, vallási, politikai) irányzatra, csoportosulásra szakadt szét. „A zsidóság hivatalos képviselői – írja Bibó István – ugyan továbbra is a régi paktum alapján állottak, de a zsidóság nagy tömegei a millenniumi helyzettel szemben a kiközösítettségnek és kizártságnak egészen nyílt és durva élményeit élték meg, ami gyakorlatilag az asszimilálódás társadalmi közegeit igen nagy mértékben leszűkítette.” (B. I.: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In.: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitaizmus*. Bp. 1984, Gondolat. 255. l.) Folyóiratviták zajlanak a zsidóság jövőbeli útjairól (*Múlt és Jövő, Huszadik Század*), napvilágot lát Ágoston Péter *A zsidóság útja* című, nagy vihart kiváltó könyve, és Jászi Oszkár személyében megjelenik a zsidó önbírálat egyik legtisztább, legkövetkezetesebb és legmesszebbre látó képviselője. (Vö.: *Magyar Kálvária – Magyar Feltámadás*. Bécs [1920], „A fehér ellenforradalom” c. fejezet.) A zsidó asszimiláció komoly zavarai szemmel láthatóan megmutatkoztak a zsidó sajtó legfontosabb orgánumaiban is. Kitekintésként bemutatjuk a legfontosabb lapokat.

Az igen tekintélyes *Egyenlőség* (1882–1938) – voltaképpen a pesti izraelita hitközség hivatalos hetilapja – „minden magyar zsidó lapja” kíván lenni. Éles hangú, határozott karakterű orgánum, érzékenyen reagál a zsidóságot ért atrocitásokra. A húszas években állandó témája például a numerus clausus törvény következményeinek taglálása, s a törvény visszavonásának a követelése. Ugyanakkor – főképpen a húszas években, de még a harmincas évek elején is – messzemenően lojális a mindenkorai magyar kormánypolitikával szemben. Antibolsevista és szovjetellenes, támogatja a revíziós célkitűzéseket. Neológ alapállású, de szembefordul a zsidó reformtörekvésekkel, a reformzsidósággal. Nem ismer faji kérdést: a zsidóság nem faj, hanem vallás. A hazai zsidók tehát zsidó vallású magyarok. (Az érvényben lévő magyar törvények szerint is – egészen 1939-ig – vallásfelekezetnek és nem fajnak minősült a zsidóság!) Az *Egyenlőség* szembefordul az ortodoxiával, de a cionizmussal is. Nyitott viszont a magyar társa-

dalom és közélet számos eseménye, tünete, tendenciája irányában. Hevesen támadja a „hitehagyott” zsidóságot és zsidó egyéneket (így például Vámbéry Rusztemet, Hatvany Lajost, Hatvany Bertalant).

1926-ban indult az *(Országos) Egyetértés* című „független politikai” hetilap, Pintér Miksa irányításával. Szemben áll az *Egyenlőséggel*, elsősorban annak kormánypártisága miatt. Támogatja a cionista törekvéseket, de nem átkozza ki a kitérteket sem. A hívó zsidók egységét, így az ortodox és a neológ irányzatok békéjét is szorgalmazza. Rokonszenvez a *Szombattal*. 1938-ban szűnt meg.

Az *Egyenlőség*nél és az *Egyetértés*nél is szűkebb horizontú a *Zsidó Szemle* (1907–1938), a Magyar Cionista Szövetség hivatalos havi, majd hetilapja. Eszménye a zsidó állam. „A cionizmus a Palesztina-munkának *primatust*, elsőbbséget ad minden zsidó kérdés felett, a diaszpórának élettartalmában nem hisz, pusztuló résznek, elszáradó ág-nak tekinti” – fogalmazza meg Hertzl Tivadar nyomán a magyar cionizmus programját Patai József, aki egyébként a *Múlt és Jövő* tudós főszerkesztője. (Vö.: *Cionizmus, Pro Palesztina és hazafiság. Zsidó Szemle*, 1934. jún. 22., 1. l.) A *Zsidó Szemle* gyakran bonyolódik vitákba (nem ritkán kemény csatákba is) az *Egyenlőséggel*, de a *Zsidó Újság* cikkeivel is. Hevesen asszimilációellenes. (1921-ben magyar nyelven adja ki a lap Werner Sombart *A zsidók jövője* című, 1911-ben írt tanulmányát, amelyben a – keresztény – szerző állást foglal a zsidó öntudat megtartása mellett és az asszimiláció ellen.)

Asszimilációellenes az említett *Zsidó Újság* (1925–1938), a magyar ortodox zsidóság független hetilapja is. Zárt, merev, konzervatív, főként hitbéli és nevelési kérdéseket tárgyal. Nemcsak a neologizmussal és cionizmussal áll szemben, hanem a „hivatalos” ortodoxiával is. Meglehetősen szektás beállítottságú, cikkei többnyire aláírás nélkül jelennek meg, nem ritkán héber betűkkel szedve. A Bethlen-rezsimmel szemben lojális, általában politikamentességre törekszik.

Sajátos színt képvisel a zsidó sajtóban a magánvállalkozásként jegyzett *Szombat* (1928–1938) című, kéthetente megjelenő füzet sorozat. A *Szombat* – Kenéz-Kurländer Ede szemléje – a reformzsidó ideológiával rokonszenvező lap, melyet szerkesztője a „modern zsidó társadalom” igazságát, de nem politikát kereső részének szán és ajánl. Eszménye a chassidizmus és a zsidó öntudat erősítése. Élesen szemben áll az *Egyenlőséggel* (melynek főszerkesztőjét egyenes „antiszemita zsidólapszerkesztő”-ként aposztrofálja).

A zsidó értelmiség (egyben a zsidó sajtó) éles megosztottságát példázza az a jelenség is, hogy a *Zsidó Élet* című hetilap (1933–1938) mind az *Egyenlőséggel*, mind a *Szombattal* polemizál. A *Zsidó Élet* felekezeti, ortodox irányzatú lap, de nem a neológ irányzattal szemben, mintegy annak ellenfeleként, hanem éppen a zsidó egység érdekében lép fel, igyekezőn mentes maradni a felekezeti elfogultságoktól.

A harmincas évek első felében működött az *Új Út* (1931–1936), később a *Világ-vándor* (1935–1939) című zsidóságvédő és kritikai havi folyóirat.

A patinás *Magyar Zsidó Szemle* (1884–1948) negyedévi folyóirat zsidó tárgyú tanulmányokat, esszéket közölt. A zsidó értelmiség és zsidó középosztály egy részének népszerű képes havi folyóirata a *Múlt és Jövő* (1911–1944) szemben áll az *Egyenlőség* koncepciójával. Elsősorban a Palesztina-munka és a Palesztin Állam áll érdeklődésének középpontjában (tehát cionista platformot képvisel), de számos irodalmi tanulmányt és művészeti cikket is közöl. Fő célja az, hogy helyes ideológiát alakítson ki a zsidónak megmaradni akarás és tudás segítségével. A *Libanon* (1936–1943) a zsidó human értelmiség kéthavonta (majd negyedévenként) jelentkező tudományos folyóirata. Igen színvonalas lap, fő témája a zsidó kultúrtörténet és a zsidó irodalom.

A *Zsidó Évkönyv* sorozat az 1927/28-as kötetel indul. Jelmondata: „Vissza a zsidósághoz!” Ortodox platformú sorozat: „a méltatlanságok elől hitünkhez, vallási hagyományainkhoz kell menekülnünk” – vallják a szerkesztők. Jelentős szerepe van a magyar zsidó kultúra és irodalom ápolásában az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) *Évkönyv* sorozatának, színvonalas publikációinak is.

E fenti vázlatos, csak a legfontosabb *budapesti* zsidó sajtótermékek számbavételéből, nem a teljességre, hanem csak az irányzatok jelzésére és súlypontozására törekvő röpké folyóiratszemlényből is kitűnik, hogy a húszas években és a harmincas évek első felében mily differenciált, mily változatos és sokszínű a magyar zsidó szellemi élet s nyilván az általa „megcélzott”, befolyásolni kívánt magyar zsidó közvélemény is. (A múlt század hatvanas éveitől 1949-ig a Trianon előtti Magyarország területén egyébként összesen 295 [!] zsidó periodika jelent meg.) Csakis ennek a figyelembevételével érthetőek meg azok a szenvedélyes viták is, amelyek a „magyar zsidó szellemiség” kérdéseiről a húszas évek közepétől kezdődően kibontakoztak, és a magyar progresszió számos körében keltettek visszhangot.

Az „önkritikus zsidó karakterképek” (vö.: Lackó Miklós: *Bujdosó vagy szabadság-szerető realista?* c. tanulmányával a *Korszellem és tudomány* [Gondolat, 1988.] című kötetében) a húszas és a harmincas évek folyamán azonban igazából nem kaptak kellő figyelmet – talán az egy, Pap Károly írta *Zsidó sebek és bűnök* kivételével –, illetőleg nem zsidó részről a „történelmi” zsidókérdés olyan veszedelmes időszakban is inkább csak bírálólág említődött (például Németh László *Kisebbségben* című röpiratában 1939 tavaszán), amikor a zsidóság *összességének* – a zsidóellenes törvények miatt – egyértelműen és világosan a szolidaritás megnyilvánulásaira lett volna szüksége. Miközben mind a zsidó értelmiségi elitben, mind a népi mozgalom jó néhány vezető képviselőjében (Némethben, Veres Péterben, de még Illyésben is) megemésztetlenül dolgozott tovább a harmincas évek közepén kirobbant, de a zsidótörvényekkel erőszakosan befagyasztott vita az asszimiláció, a „magyar zsidó szellemiség” és a zsidóság jövőjének lehetséges útjairól.

II.

Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992

Míg Gonda László alapos könyve világos, addig a *Kirekesztők* koncepciója zavaros, míg amaz tárgyilagos, emez elfogult; míg amaz tisztázni segít, emez összezavar, míg amaz használ szellemi közéletünknek, emez árt.

A legnagyobb baj az, hogy az összeállító, Karsai László nem tisztázza, mit ért antiszemitizmuson. Kétszer is belevág ugyan a meghatározásba, de egyik kísérlete sem sikeres. Az első próbálkozása így hangzik: „Az antiszemitizmus, amennyiben elsősorban a zsidóellenességet, a más vallású zsidóktól való idegenkedést, a gyűlölködést értjük e kifejezésen, évszázadokon át lappangott Európában.” (XII. l.) E meghatározásban nemcsak a kiindulópont („amennyiben elsősorban”) pongyola és bizonytalan, hanem a tartalmi rész is teljesen különböző minőségeket („zsidóellenesség”, „idegenkedés”, „gyűlölködés”) mos össze. Még zavarba ejtőbb a dolog néhány oldallal később, ahol a szerző azt írja, hogy „feltétlenül különbséget kell tennünk a népi írók egy részénél megfigyelhető antiliberalis, antiszemita érzelmek, eszmerendszerek, illetőleg a valódi, faji alapon álló,

tömegvilkos indulatokat dédelgető antiszemiták között." (XXII. l.) Két sorral lejjebb szó esik még az „igazi” antiszemitákról is. E meghatározás szerint tehát léteznek anti-liberális szellemű zsidóellenes érzületű kvázi-antiszemiták; és az „igazi”, a „valódi”, a gyilkolni is képes antiszemiták. Ez a meghatározási kísérlet azért rossz, mivel azt sugallja, hogy léteznek „kicsit” antiszemita emberek, vannak aztán „nagyon” antiszemiták is, azaz: az antiszemitizmusnak *fokozatai* vannak vagy lehetnek. És itt, ezen a ponton természetesen már minden képlékeny lesz, az egész megközelítés tudománytalanná (és szomorúan komolytalanná) válik.

Pedig hát Bibó István már 1948-ban elég világos definíciót adott az antiszemita magatartás lényegéről. S korántsem fölösleges, ha újra felidézzük klasszikus műve ide vonatkozó részletét. Annál is inkább, mivel közírásunk, a magyar publicisztika és újságírás tömegtermékeiben ma már – a megítélés szempontjából – riasztó módon mosódik össze (természetesen súlyosan dehonosztáló előjellel) például egy zsidóvicc elemzése és a holocaust (esetleges) dicsőítése közötti minden olyan vélemény, amely zsidókkal kapcsolatos, a zsidókról vagy a zsidó származásúakról állít vagy állapít meg valamit; az „antiszemita” megbélyegzés hamar és gyakran megjelenik egy-egy zsidókról szóló, zsidókkal kapcsolatos véleményt minősítve. Olykor mintha tudatosan felejtődne el Bibó István definíciója. „Antiszemita alatt – írja Bibó – nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásra és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becsületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember, s az embereknek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* görcsösen megrögződött, *torz képet hordoz magában*”. (I. m. 213. l.) A hangsúly tehát Bibónál az „összefüggő”, „görcsösen megrögződött” „torzkép” fogalmára tevődik az antiszemitizmus lényegét illetően. Ebből az is következik, hogy egyáltalán nem antiszemita megnyilvánulás a zsidóság bizonyos rétegét, körét, egy bizonyos tevékenységét bírálni, kritikával illetni, miként egyáltalán nem magyar-ellenesség ugyanezt tenni a magyarság bizonyos rétegével, körével vagy egy bizonyos tevékenységével kapcsolatban. Különös is lenne e *bírálatokat* egy kalap alá venni az antiszemitizmussal, hiszen számos kiváló zsidó (és nem zsidó) szellem mondott éles kritikát bizonyos zsidó megnyilvánulásokról anélkül, hogy bárkinek is eszébe jutna ezért antiszemitának bélyegezni őket.

Jászi Oszkár – már említett könyvében – plasztikusan fogalmaz ezzel kapcsolatban, amikor (1920-ban) az ellenforradalmi kurzus antiszemitizmusának fő jellegzetességét elemzi: „ez az antiszemitizmus is hazug és csaló – írja –, amennyiben nem a zsidóság nagy hibáit és defektusait akarják kiküszöbölni, hanem azt a nyugati kultúrát és szabadságot, melyet ezek az analfabéták a zsidósággal azonosítottak.” (I. m. 159. l.) Vagyis: az antiszemitizmus valójában *értékellenes, minőségellenes*, szemben áll a progresszióval. „A Horthy-antiszemitizmus – folytatja Jászi – nem a zsidóság egy része káros funkcióinak kiküszöböléséből áll, hanem [...] a zsidóság ama legkomolyabb és legértékesebb része ellen fordulnak, mely *valóban úttörő munkát végzett Magyarországon* [...] (I. m. 161. l.) Jászi Oszkár „a nép megerősítésében és fölemelésében, a zsidóság parazitér képződményeinek visszazorításában, ellenben a munkás és kulturális zsidóság fokozott megbecsülésében” látja a *ténylegesen létező* zsidókérdés feszült-

ségeinek a föloldását. (I. m. 160. l.) Ugyanakkor fontosnak tartja a zsidóság egyes rétegei *hibáinak* a bemutatását és bírálatát is. Miként megtették ezt más kiváló szellemek is: egyeseknek ezt később antiszemitizmusként rótták fel; másoknál viszont nem is említetik, nem „kerül elő”. Maga Jászi is igen éles bírálatról szól egyébként a „budapesti metropolis zsidó intellektuel szellemi életének számos ízléstelenségé”-ről és „ripók amoralizmus”-áról, s arról, hogy „idegen uzsorásoknak beözönlő csapatai mily veszedelmesek az egyszerű falusi kultúrákra nézve [...]” (I. m. 159. l.) Szekfű Gyula a *Három nemzedék* korábban már idézett passzusában ugyanezt említi. Néhány évvel később (1928-ban) Szabó Dezső azt fejtegeti, hogy a zsidóság „Molnár Ferencben és másokban megteremtette a nemzetközi iparirodalmat: a trükkök, kicserzett lelki-témák, gépies szellemeskedések, bevált fogások ügyes drámává, regénnyé szövését.” (*Szellemi életünk válsága*. In: Sz. D.: *Az egész látóhatár*. Bp. 1991., Püski. II. k. 798. l.) Márai Sándor jóval később (1944-ben) a zsidó illetőségű sajtó, színház, könyvkiadás átlagának, tömegáruinak silányságáról, sekélyes színvonaláról szól. „Ez a »szellemi front« – írja – legalább úgy felelős azért, hogy a magyarság nagy tömegei, középosztályostul, műveletlenek, tehát erkölcsi felelősségre képtelenek maradtak, mint a dzsentrik, a nagybirtokosok és az általuk eltartott hivatalnokság. [...] S a zsidók ne csodálkozzanak, ha egy kapzsi társadalom, mely nem kis részben az ő üzleti mohóságuk és szellemi igénytelenségük – pontosabban: ál-igényük – miatt műveletlen maradt, erkölcsében is megromlott, s aztán elkövette mind a bűnököt, melyek végül a zsidóság nagy tömegeinek vesztét, s legvégül az egész magyarság pusztulását okozták.” (M. S.: *Napló*. 1943–1944. Bp. 1990., Akad. Kiadó – Helikon. 221. l.)

Ugyanilyen óvatosan kell megközelíteni – nem úgy, miként Karsai László teszi a *Kirekesztők* bevezetőjében – a „faji alapon álló” ideológiákat vagy alkotó szellemeket. Tudniillik már az is vita tárgya kellene hogy legyen, ki mit ért a „faj” fogalmán. Hiszen a húszas és a harmincas évek társadalomtudományi publicisztikájában aligha találunk szövevényesebb (sőt zavarosabb) fejtegetések egész sorával, mint amelyek éppen a „faj”, „fajta”, „fajiság” fogalmai körül bonyolódnak. Persze, mondjuk, a militánsan fajvédő Méhely Lajos vagy Bosnyák Zoltán primitív és brutális harciassággal tényleg faji alapon állt; de hát a „faji” gondolattal számos érintkezési pont mutatható ki – például – Szabó Dezső, Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy éppen Veres Péter, Féja Géza és Németh László magyarságképében: természetesen merőben más tartalommal, más minőségi kritériumokkal, mint az előbb említettekénél. Sőt: a mindennapi fogalomhasználat szintjén a magyar szellemi életben *megszámlálhatatlanul sokan* vetették föl a „faj”-i gondolatot – mégsem mondhatjuk, állíthatjuk róluk (vagy az adott gondolatról, gondolatmenetről), hogy antiszemiták lettek volna. (Hogy csak néhány találmásra kiragadott nevet említsünk: Ady Endre, Riedl Frigyes, Szekfű Gyula, Horváth János, Babits Mihály, Hatvany Lajos, Balázs Béla, Karinthy Frigyes, Komlós Aladár – József Attila.) Az egyik legelgondolkoztatóbb példa persze minderre az öreg Ignotus egyik fejtegetése a művészet és faj szoros összefüggéseiről: „a művészet ott kezdődik – írja –, ahol a vérben, a fajtában, a nemzetben gyökerezik [...], ki mentül egyénibb, annál tipikusabb megszemélyesítője fajtájának.” (*Faj és művészet*. *Nyugat*, 1929. jún. 17., 17. l.) Aligha kétséges: „faji” szemlélete miatt Ignotust antiszemitizmussal vádolni mégiscsak bizarr megközelítés volna.

Szükséges és tanulságos ebben az összefüggésben külön is szólni Németh László állítólagos antiszemitizmusról, már csak azért is, mert a *Kirekesztők* – megbélyegző céllal – két írásából is közöl részleteket. Monográfiatéma lehetne a Németh-életmű-

ben végiglemezni az asszimilációval, a fajisággal és a zsidókérdés legkülönbözőbb aspektusaival kapcsolatos álláspontját, annak, azoknak módosulásait. Módunk van viszont hivatkozni Lengyel András alapos tanulmányára, amely ideológiai prekonceptióktól és érzelmi görcsöktől mentesen vizsgálja a szóban forgó alapkérdést, s a következő konklúzióhoz jut Németh Lászlónak a zsidósághoz való viszonyát illetően: „minden látszat ellenére nem a zsidóellenesség a meghatározó elem, hanem a saját csoport, a magyar etnosz *védelme*, de ezt úgy tette, hogy egy másodlagos jelentésrétegben, a vita egy pontján túl már ez az *ellen-érzés* is megjelent. De – s ez lényeges magyarázó elem – ezt mint reagálást, mint választ érte meg.” Lengyel megállapítja, hogy szárszói beszédében Németh László nem érzékelte „több százezer ember hamarosan bekövetkező, megszervezett és racionalizált, tehát különösen kegyetlen halálát, ám prognosztizálta közülük egyesek föltételezett majdani bosszúját”. Lengyel András szerint a Németh-féle *konfliktus* „egy intellektuális tévedés és egy morális vétség együttes eredménye [...]” (L. A.: *Németh László Shylock-metaforája. Valóság*, 1991. 8. sz. 72. és 74. l.) Ha találóbbnak – és főleg igazságosabbnak – gondolnánk is a „morális vétség” minősítés helyett a „politikai vakság” kategóriát használni Németh László *Kisebbségekben*-beli (és szárszói beszédének) a zsidóság egy részét érintő gondolatainak értelmezésére, mindazonáltal Lengyel András e tanulmányában – ideológiai ballasztok nélkül – először tett fontos eredményt hozó kísérletet a Németh László-féle „etnoprotekciónizmus” leírására. Elválasztva, megkülönböztetve azt a szélτέben-hosszában: tehát felelőtlenül, illetve előítéletes módon használt *antiszemitizmus* fogalom jelentéskörétől. (Király István korábbi leírása – *Németh László gondolatvilága. II. rész. Tiszatáj*, 1988., 8. sz. 72–89. l. – erőteljesen ideológia-függő megközelítésű volt, jóllehet, végkövetkeztetése igen hasonló a Lengyel Andráséhoz.)

A *Kirekesztők* című szöveggyűjtemény sajtóvisszhangja egyértelműen negatív volt. Sándor Ivánt is („sokakat és nemcsak a Németh László-életmű elismerőit”) megütötte például, hogy „a *Kisebbségekben* ürügyén Németh egy sorozatba került a század tömeggyilkosaival”. (S. I.: *A veszélyeztetettség közös hálója. Magyar Hírlap*, 1993. jan. 2.) Lackó Miklós sem ért egyet a könyv „egyebmosó szemléletével” (L. M.: *Népiesség tegnap és ma. 2000*, 1993. 2. sz. 7. l.); Szinai Miklós a történelmi hitelt kéri számon, legfőképpen „az idézetek, de az idézettek sorainak összeállításá” miatt. (Sz. M.: *Kirekesztők vagy befogadók? História*, 1993. 1. sz. 21. l.) S kritikával illette a válogatást Donáth László, Radnóti Sándor, Salamon Konrád és Szilágyi Ákos is.

A magunk részéről – egyetértve persze a fenti véleményekkel –, miként már utaltunk is rá, az összeállítás napi politikai akusztikájának, lehetséges konnotációjának a felvillantását is fontosnak, sőt szükségesnek tartjuk.

A látszólag átgondolatlan, véletlenszerű szemelgetés a valóban antiszemita és az antiszemitának beállított cikkek között és közül valójában elég világosan nyomon követhető koncepció, helyesebben szólva: *prekonceptió* következménye. Már az is – legalábbis – föltűnő, hogy a népi mozgalom klasszikusainak (pl.: Sinka István, Féja Géza, Veres Péter) számos, a zsidóság egyes köreinek vagy megnyilvánulásainak a bírálatát mellőzi a könyv, kivéve a Németh Lászlóéit. Ezzel a negatív megkülönböztetéssel azt a Németh Lászlót igyekszik kompromittálni, akit a népi mozgalom eszmekörének mai képviselői egyik szellemi elődjüknek tekintenek. Többek között az a Csoóri Sándor is, akit szintén az antiszemitizmus vétkében „ér tetten” a *Kirekesztők* szerkesztője. Másfelől azt a Csoóri Sándort, akinek hosszú évtizedek elfojtásai után először volt bá-

torsága és nyílt szíve ahhoz, hogy a magyar–zsidó együttélés mai konfliktusait – lehet, hogy vitatható vagy éppen sértő megjegyzést is téve – először vesse föl őszinte hangú esszéjében, a *Nappali holdban*.

Megdöbentően hasonló logika rugójára működik egyébként Csepeli György indulatos elmélkedése is a *Kritika* 1993 októberi számában. Sőt, ő már nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Németh Lászlóban a „serdülőkor végére kialakult antiszemita tudás vált azzá a szilárd alappá, melyre a magyarságról gondolkodó ideológus a továbbiakban építkezett.” A következő láncszem Csepelinél: „A rendszerváltozás által felszabadított közbeszéd egyes fórumain teljes vétezetében pattant elő a Németh László-i örökség, s jelent meg újra a szellem, melynek hordozói 1945-ben katasztrofális vereséget szenvedtek.” S a végkifejlet (Csoóri ominózus passzusára vonatkozóan): „Ha valami tényleg megszűnt a Vészkorszakkal, akkor az nem a fantomizált zsidóság és magyarság »szellemi-lelki összeforradásának lehetősége«, hanem az esztétikum álcájában történő félművelt elmélkedés, a többséginek hazudott hatalmi megbízás pozíciójából történő ideologikus ítélkezés [...]” stb., stb. A fentebbi összefüggések tükrében természetesen fölöttébb figyelemre méltó Csepeli György cikkének az alapkoncepció lényegéről árulkodó címe és alcíme is: *Bűvészinások. A népi gondolkodás paradox antiszemitizmusa*. Nem kell tehát túl nagy szellemi erőfeszítés ahhoz, hogy e *bűvészkedés* napi politikai vetülete nyilvánvalóvá váljék.

Visszatérve a *Kirekesztőkhöz*. E cikkgyűjtemény politikai vonalvezetése ott válik különösen visszatetszővé, ahol és amikor a szerkesztő a Magyar Demokrata Fórum elnökségének 1990. ápr. 25-i nyilatkozatát közli, amelyben a párt vezérkara visszautasítja az SZDSZ „egyes vezető személyiségeinek” feltételezését, amely szerint választási sikereikhez hozzájárult az „antiszemitizmus gerjesztése” is; ugyanakkor a nyilatkozat elismeri, hogy léteznek a párt körül (vagy a párton belül?) „előítéletekkel terhes” megnyilatkozások is. Érthetetlen és megmagyarázhatatlan, hogy ennek a jóhiszemű deklarációnak hogyan, milyen alapon lehetséges antiszemita értelmet, szándékot, célzást vagy akár csak utalást is tulajdonítani. *Miközben* a jelenlegi legjelentősebb kormánypárt elnöksége – e torz logika szerint – egy platformra kerül a *Szent Korona* és a *Hunnia* nagyon sok cikkében valóban riasztó és tényszerűen is igazolható antiszemitizmusával.

Talán nem kell több példát előrángálni ebből a különös könyvből ahhoz, hogy belássuk: a zsidó–nem zsidó együttélés teljes normalizálódását az efféle tendenciózus szerkesztésű és hamis beállítású breviáriumok nemhogy nem segítik, de egyenesen mérgezik: ugyanis sebeket gyógyítani újabb sebek okozásával nem lehet.

III.

Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993

A bevezetőnkben már utaltunk arra, hogy a *Befogadók* című gyűjtemény a *Kirekesztők* némi (bár eléggé felemás) korrekciós kísérletét példázza. Itteni bevezető tanulmányában a válogató és szerkesztő visszafogottabb és valamelyest tárgyilagosabb, mint korábban; a „Köszönetnyilvánítás”-ban pedig nyíltan szól arról, hogy a *Kirekesztők* kritikai visszhangja álláspontjának *újrafogalmazására* ösztönözte. Miként egy interjúban is elismeri, hogy a *Kirekesztők* megszerkesztése *hiba* volt, melyet talán a *Befogadók*-kal sikerült helyrehozni. (Vö.: Szilágyi Sándor: *A történész öröme. Népszabadság*, 1993. júl. 10.)

Nos hát ez az önkorrekció, az „újrafogalmazás” a *Befogadók*kal igencsak felemás. A fő probléma ugyanis nem az, amit a szerkesztő-összeállító Karsai László emleget, hogy ti. a két kötetet egyszerre vagy egy kötetben kellett volna megjelentetni, s így valamiféle élő dialógus alakulhatott volna ki az antiszemitizmus és ennek ellenzői között; hanem alapvetően *ugyanaz a baj*, mint korábban: a válogatás önkényes, „szemelgető”, messze nem veszi figyelembe az összes forrást; következőképpen tudományos érteke erősen vitatható, sőt mi több: a *teljességet* tekintve elfogadhatatlan. Karsai most a „*valódit*” mondja (szerkeszti össze); de most sem az „*igazat*”. És ebből éppen olyan torzítások és félreinformálások következnek, miként azt a *Kirekesztők* esetében már láttuk.

Tehát a *Befogadók* összeállítása is önkényes. Karsai László „megbocsát” – például – Szekfű Gyulának vagy Bajcsy-Zsilinszky Endrének, de nem bocsát meg – például – Szabó Dezsőnek vagy Németh Lászlónak: Szekfűt és Bajcsy-Zsilinszkyt, jóllehet, az „Antiszemita írások” alcímű gyűjteményben is szerepelteti; ám az „Írások az antiszemitizmus ellen” alcíműben is. Az ő esetükben tehát azt gondolhatja az olvasó, hogy voltak (lehetek) ugyan antiszemita írásaik, de ők maguk nem voltak antiszemiták, hiszen idővel a *befogadó* attitűd vált jellemzőjükké. Szabó Dezső és Németh László viszont – sugallja a manipulált cikkválogatás – (fő)menthetetlenül antiszemita volt (hiszen csak az „antiszemita írások”-ban szerepelnek).

Pedig hát nem lett volna nehéz rábukkannia Karsai Lászlónak akár Szabó, akár Németh „befogadó” írásaira, mondataira, nyilatkozataira.

Szabó Dezső például már 1923-ban – a *Rokámból-romantika* című írásában – leszögezi, hogy ha megvalósul a magyar demokrácia és megszűnik a tömeges kizsákmányolás, „akkor a zsidókérdés és minden faji kérdés önmagától elesik.” Egy 1938-as – egyik legsúlyosabb – esszéjének már a címe is határozott állásfoglalás *az antiszemitizmus ellen*: „Az antijudaizmus bírálata”. Itt – az Anschluss és az első magyar zsidóellenes törvény után – többek között ezeket írja: „Az antijudaizmus kétségtelenül a legkisebb ellenállást jelentő, a legkönnyebb út arra, hogy valaki a tömegeket saját uralmi célja eszközévé tegye, és hogy vele elvonja a tömegek figyelmét az élet többi problémáitól s a végzetüket megszabó egyéb igazságtalanságoktól.” In: Sz. D.: *Az egész látóhatár*. 1. k. 495. és 503. l.

Ez egyértelmű és világos állásfoglalás.

Miként 1934-ben Németh Lászlónak a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja is az. *A magyar élet antinómiáiban* – éppen Szekfű *Három nemzedéke* új kiadására reflektálva – szögezi le a következőket. „A zsidó népnek tulajdonképp igaza van, amikor nem követi Pap Károly tanácsát, s nem segít neki a kapitalizmus lerombolásában; legalábbis nem addig, amíg ez a kapitalizmus az ő egyetlen fellegvára. A zsidóság csakis akkor állhat a mi szocializmusunk mellé, ha mi a fellegvár földása fejében visszaadjuk neki szabad mozgását a nemzeti élet minden területén. A zsidósággal kötött »lelkek békéjét« én így közpelem el: 1. Mivel mint Szekfű is kimutatta, a zsidókérdést a galíciai bevándorlás mérgecsütötte el, határainkat le kell zárni a zsidó bevándorlás előtt; ez a zsidók érdeke is, hiszen az újonnan jövők újra és újra fölborítanak a békét, melyet velük kötöttünk. 2. A zsidóság disszimiláló részei számára, akiket a szívük a zsidó haza felé húz, meg kell könnyíteni a kivándorlást, vagy akár idebenn is a nemzetiségszerű elkülönülést. 3. A nacionalista, jeruzsálemi zsidóságtól elvált magyar zsidóság mondjon le a »reváns«-ról, állítsa félre a revánsszomj képviselőit, s küzdje ki velünk együtt az új Magyarországot. 4. A kapitalizmus megfékezésében mellénk állt zsidóság előtt meg kell nyitni minden pályát. 5. Közösen vívott harcunkban meg kell nyitnunk előtte a szí-

vünket is. – Pap Károly lehetetlennek tartja zsidó egyének »teljes« beolvadását a magyarságba. Én nem vagyok ilyen kételkedő. A haj színe és a vér íze természetesen nemzedékek múlva is kiüt, de aki őszinte lojalitással közelít egy másik közösség hagyományaihoz, s a befogadó szervezet biológiájához illeszkedik, ezzel az idegen színnel és idegen ízzel is gazdagabbá teszi a befogadót." (N. L.: *Sorskérdések*. Bp. 1989., Magvető–Szépirod. 115–116. l.)

Aligha kétséges, hogy az efféle gondolkodás megnyilvánulásainak is bele kellett volna kerülnie a *Befogadók* című gyűjteménybe.

Hiszen a *zsidókérdés* ténylegesen létező, társadalmat feszítő jelenség volt a 20. századi, különösen a két háború közötti Magyarországon. S mint szociológiai, gazdasági, szociálpszichológiai problémahalmaz sokkal, de sokkal komolyabb, nyíltabb, árnyaltabb és teljesebb horizontú megközelítést igényel annál, semmint, hogy akár a *Kirekesztők*-féle, akár a *Befogadók*-féle cikkválogatás megbélyegzést, illetve fölmentést és felmagasztosítást egyaránt könnyedén osztogató mentalitása azt példázza. Hiszen – jól tudjuk – a csak fehér–fekete a csak jó–rossz dichotómiát ismerő és e szerint gondolkodó és cselekvő politikacsinálók veszedelmes viszonyokat teremthetnek.

Karsai bőségesen idézi ugyan Ady Endrét (a *Befogadók* három cikket is közöl tőle), nem követi azonban Ady Endre szellemét. Hiszen éppen Ady volt az egyik legpontosabb és leghatásosabb megfogalmazója a zsidókérdés, a zsidó–magyar együttélés számtalan nehéz és fájdalmas konfliktusának; *miközben* – természetesen – ennek az együttélésnek a kikerülhetetlensége és a magyarságra nézve anyagi és szellemi gyarapodást jelentő előnyei mellett érvelt. Felelősséggel és szenvedéllyel. A *Korrobóri* című 1917-es cikkében például ekképpen: „Micsoda gyávaság még meg nem mondani, hogy a Korroborit úzzuk, járjuk pár évtizedek óta a Duna–Tisza táján? Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobóri szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zeneszerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölve–vagyva ropjuk a szerelmi táncot. Itt egymást fojtogatva a szerelemtől vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz." (In: *Befogadók*. 56. l.)

A magyar szellem legjobbjai, akik nem kerülték meg a zsidókérdést, mindig is *befogadók* voltak. A zsidókérdés vonatkozásában is. Ám a magyar szellem legjobbjai mindig is *kritikai* gondolkodók voltak. A zsidókérdésben is. Széchenyitől és Kossuth-tól kezdődően Adyn és Jászi Oszkárón át Szekfű Gyuláig, Gratz Gusztávig, Szabó Dezsőig, Bajcsy-Zsilinszky Endréig, Márai Sándorig, Németh Lászlóig. És a téma szempontjából a legjelesebb gondolkodó magyarig: Bibó Istvánig. Tény, hogy a zsidósággal vagy a zsidóság egy részével kapcsolatos kritikai megközelítések minősége, tartalma mindig is az adott történelmi és társadalmi szituáció függvénye volt. Az viszont kétségtelen, hogy valamennyien a befogadók és nem a kirekesztők módján gondolkodtak.

Miként Csóóri Sándor is. A *Kirekesztők* (és a *Befogadók*) összeállítója még azt a méltánytalanságot is elkövette vele szemben, hogy a Kertész Ákosnak írt válaszcikkét (*A mélypont*) nem a második, hanem az első kötetbe tette. De hát egy szerkesztői prekonceptióból nem is következhet más. Hiszen a *Kirekesztők* előszavában ott rikít a gyanútlan olvasó gondolkodását megbénítani szándékozó névsor: Szabó Dezső, Németh László, Csóóri Sándor, Csurka István. Ők lennének tehát a napjaink ideológiájára és politikájára leginkább veszedelmes fő kirekesztők. Ez a „levezetés”, ez a „láncolat”-szisztéma félelmesen emlékeztet az ortodox szociáldemokrata, illetőleg ké-

sőbb a hatalomra jutott kommunista ideológia és politikai gyakorlat kiközösítő logikájára; de ismeri a mai szociálpszichológia is: az efféle információelhallgatáson, ill. „átcsomagoláson” alapszik a *rémhírek* keletkezése és terjedése is.

Egyetlen járható út van csupán zsidók és nem zsidók között: a viszonyosság, a *kölcsönös* belátás, a *kölcsönös* jóhiszeműség. S ha kell, a *kölcsönös* bírálóat.

Szépen fogalmazza meg mindezt – írói pályáján nem először – Sándor Iván, már említett cikkének zárógondolataként. „Ma az egész szenvedésháló remeg egyetlen szótól, egyetlen fenyegető – de egyetlen sértő – mondattól is. Az is új, hogy az emberi veszélyeztetettség ennyire közös. [...] Mindenki lehet »zsidó« (mint fenyegetett), legyen bár magyar vagy tartozzon bármely nemzethez, kisebbséghez, fajhoz. Ezt az antiszemitizmusban joggal szörnyű veszélyt látóknak is át kell érezniük. A magyarkodó antiszemita képviselőinek pedig [...] ideje volna észbekapni: nagyon-nagyon sokan, főképpen az erdélyi, vajdasági, szlovákiai magyarok ugyanolyan veszélyérzetben élnek a közös félelemháló alá szorított világban, mint amelyet ők itthon gerjesztettek.”

Csakis ez a kölcsönösség, csakis ez az egymást becsülő és féltő szolidaritás nyithat valóban új perspektívát zsidó és zsidó, zsidó és magyar, magyar és magyar együttélésében.

POMOGÁTS BÉLA

Szárszó előtt és után

Szárszó előtt: hagyomány és tanítás

A történelemben nincsenek megisméltető vagy megismételhető helyzetek, a múltat nem lehet „újrajátszani”, s ha valaki erre törekszik, az idővel mindenképpen egy optikai csalódás, egy illúzió rabja és áldozata lesz. Ugyanakkor a múltnak mindig vannak tanulságai, és aki e tanulságokat nem veszi figyelembe, az nem fog eligazodni a jelen útvesztőjében. Ennyiben a történelem valóban az élet tanítómestere. Az 1943-as balatonszárszói találkozónak is vannak a magyarság jelenét érintő tanulságai, csakhogy azóta éppen ötven mozgalmas esztendő telt el, s több történelmi kataklizma és több politikai rendszerváltozás után Szárszó tanulságai is átalakultak, pontosabban kiegészültek mindannak a tanulságával, ami utána következett. Éppen ezért az 1943-as jegyzőkönyv anyagát nem lehet egyszerűen jelen idejű vezérfonalnak tekinteni, noha jól tudjuk, hogy az akkor kijelölt feladatok egy igen nagy része azóta is elvégzetlen maradt.

A szárszói találkozó örökségében ugyanis egy – mondhatnám így: fájdalmas, vagy legalábbis történelmi tűnődésekre készítő – *paradoxon* rejlik. Tudniillik az, hogy amiről a Szárszón összegyűlt írók, tudósok és fiatal értelmiségiek annak idején eszmét cseréltek, mármint egy demokratikus és népi Magyarország felépítésének a követelménye és tervezete, akkor egyáltalában nem volt lehetséges, és ami Szárszó igazi mondanivalója volt, az akkor többé-kevésbé homályban maradt. Ebben volt akkor Szárszó drámája.